

MAATWERK

“Om verschillen tot hun recht te laten komen is het belangrijk dat talenten van leerlingen én leraren optimaal benut worden.”



Recht doen aan verschillen is maatwerk

Leerlingen verschillen van elkaar wat betreft capaciteiten, talenten, interesses, motivatie, leer- en denkvoorkeuren, persoonskenmerken en sociale en culturele achtergrond. Recht doen aan deze verschillen is het uitgangspunt van maatwerk. Het doel van maatwerk is dat alle leerlingen een bij hen passende ontwikkeling doormaken, waarbij tegemoet gekomen wordt aan individuele mogelijkheden en behoeften en ruimte is voor het ontwikkelen van persoonlijke kwaliteiten. Hoe maatwerk in de praktijk gestalte krijgt, is afhankelijk van gemaakte keuzes op het niveau van de klas, de school en het bestuur. In dit hoofdstuk komt aan de orde hoe maatwerk zich manifesteert in beleid en praktijk, welke recente ontwikkelingen op het terrein van maatwerk zichtbaar zijn en, tot slot, wat de belangrijkste curriculaire uitdagingen zijn.

3. Maatwerk

Nora Steenbergen, Desiree Houkema, Yvonne Janssen & Hans Pietersen

3.1 Recht doen aan verschillen is maatwerk: waartoe en hoe?

Differentiatie, individualisatie en gepersonaliseerd leren zijn manieren waarop we maatwerk vorm kunnen geven. *Differentiatie* verwijst naar alle maatregelen die scholen en leraren kunnen nemen om in te spelen op verschillen tussen leerlingen. Differentiatie kan gedefinieerd worden als het positief en planmatig omgaan met verschillen tussen leerlingen, gericht op het halen van het grootst mogelijke leerrendement voor elke leerling (Coubergs, Struyven, Engels, Cools, & Martelaer, 2013). Leraren kunnen differentiëren in verschillende aspecten van het onderwijs, waaronder pedagogische aanpak, instructie, leertijd, doelen en inhouden, en werkvormen. Hierbij kan onderscheid gemaakt worden tussen convergente en divergente differentiatie. Bij convergente differentiatie is er sprake van een gemeenschappelijk basisaanbod, waarbinnen gedifferentieerd wordt in instructie, leertijd en werkvormen om alle leerlingen gemeenschappelijk doelen te laten behalen. Bij divergente differentiatie wordt zoveel mogelijk aangesloten bij individuele onderwijsbehoeften van leerlingen waarbij doelen en niveau per leerling kunnen verschillen. Vaak bestaat gedifferentieerd onderwijs uit een combinatie van convergente en divergente differentiatie. *Individualisatie* verwijst naar onderwijs aan individuele leerlingen, waarbij data en toetsing gebruikt worden om de voortgang te bevestigen en te rapporteren wat geleerd is (Kennisset, 2015). *Gepersonaliseerd leren* refereert in een onderwijscontext aan het creëren van optimale leerprocessen, die aansluiten op de persoonlijke kwaliteiten en individuele behoeften van leerlingen. Leerlingen werken op eigen wijze en in eigen tempo aan leerdoelen, passend bij hun eigen niveau, prestaties, voorkeuren en talenten. Per vak, leerdoel, leerinhoud of onderdeel bepaalt en ontwerpt de leerling, in afstemming met de leraar, zijn persoonlijke programma. De leraar vervult een ondersteunende rol door middel van effectieve feedback en door het faciliteren en inrichten van rijke leersituaties.

Tabel 1 verduidelijkt de concepten personalisatie, differentiatie en individualisatie verder door het beschrijven van de rollen van de leraar, leerling, data en toetsing (Bray & McClaskey, 2013). Een dergelijk theoretisch kader kan scholen en besturen richting geven bij het maken van keuzes wat betreft het organiseren en inrichten van onderwijs. De praktijk toont vaak een mix van elementen, zoals beschreven bij de verschillende concepten.

Tenslotte, om maatwerk mogelijk te maken is flexibilisering in het onderwijs nodig. Flexibilisering verwijst naar maatregelen die betrekking hebben op het organiseren en het inrichten van onderwijs zodanig dat maatwerk mogelijk wordt (Onderwijsraad, 2015).

Tabel 1. *Personalisatie – differentiatie – individualisatie*

Personalisatie	Differentiatie	Individualisatie
De leerling...	De leraar...	De leraar...
stuurt zijn eigen leerproces.	geeft instructie aan groepen leerlingen	geeft les aan individuele leerlingen
verbindt het leren aan eigen interesses, talenten, passies en ambities.	stemt onderwijs af op de leerbehoeften van groepen leerlingen	voorziet in leerbehoeften van de individuele leerling
draagt actief bij in het ontwerpen van zijn eigen leerproces.	ontwerpt instructies gebaseerd op de leerbehoeften van verschillende groepen leerlingen	past instructie aan gebaseerd op de leerbehoeften van de individuele leerling
is eigenaar van en verantwoordelijk voor zijn leerproces, heeft inspraak en maakt keuzes over hoe en wat hij gaat leren.	is verantwoordelijk voor een diversiteit aan instructies voor verschillende groepen leerlingen	is verantwoordelijk voor het aanpassen van instructie gebaseerd op de behoeften van de individuele leerling
identificeert doelen voor zijn eigen leerplan en criteria naarmate de voortgang langs zijn persoonlijke leerroute vordert met ondersteuning van de leraar.	identificeert dezelfde doelen voor verschillende groepen leerlingen, zoals dit ook voor de hele klas gebeurt	identificeert dezelfde doelen voor alle leerlingen met specifieke doelen voor leerlingen die 1-op-1 ondersteuning ontvangen
ontwikkelt de vaardigheden om zelf de juiste technologie en hulpmiddelen te selecteren en te gebruiken ter ondersteuning en verbetering van het leren.	selecteert technologie en hulpmiddelen om de leerbehoeften van groepen leerlingen te ondersteunen	selecteert technologie en hulpmiddelen om de leerbehoeften van de individuele leerling te ondersteunen
bouwt een netwerk van peers, experts en leraren om zijn leerproces richting te geven en te ondersteunen.	ondersteunt groepen leerlingen die op de leraar vertrouwen voor hun leerproces	weet dat de individuele leerling voor ondersteuning afhankelijk is van de leraar
bewijst dat hij de leerstof beheerst in een competentiegericht model.	houdt voortgang bij op basis van contacturen en leerjaar niveau	houdt voortgang bij op basis van contacturen en leerjaar niveau
wordt zelfsturende leerling die eigen voortgang bijhoudt en reflecteert op basis van beheersing van stof en vaardigheden	gebruikt data en toetsen om groepen en individuele leerlingen voortdurend feedback te geven ter bevordering van het leren	gebruikt data en toetsen om voortgang te bevestigen en te rapporteren wat de individuele leerling heeft geleerd
gebruikt toetsing om te leren en voor het leren, met minimale toetsing van het leren, zodat leerlingen onafhankelijkheid ontwikkelen in het leren m.b.t. doelen stellen, voortgang monitoren en reflecteren op hun leren	gebruikt toetsing voor en van het leren, met tussentijds feedback van de leraar ter verbetering van het leren (formatief)	gebruikt toetsing van het leren ter bevestiging van wat leerlingen (niet) weten (summatief)

Noot: Nederlandse vertaling van Bray & McClaskey (2013)

3.2 Maatwerk in beleid en praktijk

De Wet passend onderwijs noodzaakt tot maatwerk

Met het van kracht worden van de Wet passend onderwijs in 2014 heeft maatwerk een nieuwe impuls gekregen en is, net als in veel andere Europese landen, een stap gezet in de richting van meer inclusief onderwijs. Scholen en leraren hebben met een grote diversiteit aan (zorg)leerlingen te maken, zoals leerlingen met leer- en/of gedragsproblemen, (hoog) begaafde leerlingen en leerlingen die kenmerken van beide hebben. Doel van passend onderwijs is dat alle leerlingen tot hun recht komen, ook leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften. Vanuit de zorgplicht die scholen hebben zullen zij daarom hun onderwijs flexibel en gevarieerd in moeten richten. Daarbij staan de individuele behoeften van leerlingen, op zowel cognitief, sociaal, emotioneel als fysiek gebied centraal. De basisondersteuning die alle scholen bieden is voor de meeste leerlingen toereikend. Naarmate leerlingen echter meer zorg nodig hebben, neemt ook de intensiteit van begeleiding en ondersteuning en de hiervoor vereiste specialisatie en expertise toe. Om ervoor te zorgen dat er voor iedere leerling een passende plek is, hebben scholen samenwerkingsverbanden opgericht om een dekkend aanbod te creëren. Als extra ondersteuning nodig is, wordt dit gefaciliteerd vanuit het samenwerkingsverband.

De leerplankundige uitdagingen waarvoor het reguliere onderwijs gesteld wordt, hebben betrekking op het niveau van de school, de groep en de individuele leerling (Van Leeuwen, 2007, 2013). Voor het po geldt bijvoorbeeld dat alle leerlingen de referentieniveaus (1F/2S) voor taal en rekenen moeten halen. Indien nodig betekent dit meer instructie, verlengen van leertijd en aanreiken van aanvullende materialen en/of hulpmiddelen. Voor leerlingen die hiermee de gestelde doelen alsnog niet kunnen halen, mag het basisaanbod worden aangepast. Daarvoor moet een ontwikkelingsperspectief (OPP) worden opgesteld, waarin duidelijk wordt hoe er keuzes worden gemaakt en hoe er systematisch gewerkt wordt aan een samenhangende en passende leerroute. Leerlingen die juist meer aan kunnen, moet meer uitdaging geboden worden. Van leraren wordt verwacht dat ze kunnen inspelen op sociaal-culturele verschillen van leerlingen en dat ze een omgeving kunnen creëren waarin alle leerlingen zich thuis en veilig voelen, met gelijke kansen voor iedereen.

Een speciale groep binnen passend onderwijs zijn de asielzoekerskinderen. Recent zijn extra maatregelen getroffen om ook voor hen een passende plek in het po en vo te creëren. Het betreft onder andere het beschikbaar stellen van methoden voor NT2 en de professionaliseren van leraren op NT2-gebied, omgaan met trauma's en oorlogsverwerking. Daarnaast zijn ook de PO-raad, VO-raad en de Landelijke onderwijswerkgroep asielzoekers en nieuwkomers (LOWAN) extra toegerust om scholen in po en vo te ondersteunen bij het inrichten van het onderwijs voor asielzoekers (Ministerie van OCW, 2015a).

Om passend onderwijs te kunnen realiseren, is het nodig dat leraren samenwerken met andere deskundigen of gespecialiseerde leraren, binnen of buiten de school, bijvoorbeeld in de vorm van co-teaching en teamonderwijs op maat. Omdat passend onderwijs hoge eisen stelt aan (vak)inhoudelijke, didactische, organisatorische en pedagogische competenties, vraagt dit ook veel van de opleiding en nascholing van leraren. Er is een doorgaande lijn nodig in de toerusting van leraren om passend onderwijs te kunnen realiseren (Schram, Van der Meer, & Van Os, 2013).

De Wet kwaliteit (voortgezet) speciaal onderwijs

Met het van kracht worden de Wet kwaliteit (voortgezet) speciaal onderwijs in 2014 is zowel de positie als de maatschappelijke opdracht van het (voortgezet) speciaal onderwijs verankerd in het Nederlands onderwijsbestel. Waar de Wet passend onderwijs geldt voor het gehele onderwijs en daarmee voor alle leerlingen, geldt deze wet alleen voor het speciaal onderwijs en daarmee voor die scholen die onderwijs verzorgen voor leerlingen met een specifieke ondersteuningsbehoefte. De invoering van de wet 'Kwaliteit' heeft ertoe geleid dat het aantal zwakke en zeer zwakke speciale scholen aanzienlijk is afgenomen, dat opbrengstgericht en doelgericht onderwijs meer en meer wordt omarmd en dat scholen in toenemende mate gericht zijn op hun kerntaak: het verzorgen van goed onderwijs.

Langzaam maar zeker voltrekt zich in het speciaal onderwijs een paradigmashift van 'kind volgend naar onderwijs plannend'. Dat betekent dat weliswaar nog altijd rekening houdt met de belemmerende factoren van leerlingen, maar dat men vooral insteekt op het formuleren van een passend onderwijsaanbod op basis van de mogelijkheden van leerlingen. Met behulp van een ontwikkelingsperspectief (OPP) maakt men een individueel plan dat gericht is op een uitstroom op een zo hoog mogelijk niveau. Zo worden dus hoge verwachtingen aan leerlingen gesteld. Individuele plannen betekenen niet per se een geïndividualiseerd onderwijsleerproces. Men clustert waar mogelijk. Doordat in het OPP de beoogde uitstroombestemming is opgenomen, wordt het (voortgezet) speciaal onderwijs gestimuleerd haar onderwijs doelgerichter dan voorheen in te richten. De ondersteuning is gericht op het adequaat kunnen functioneren in de onderwijssetting en het succesvol afsluiten van de opleiding. Daarnaast wordt aangesloten op de specifieke behoefte van leerlingen die voortvloeit uit hun stoornis of beperking. Het gaat het om leerlingen met een zintuiglijke, een lichamelijke en/of een verstandelijke beperking, leerlingen met een ernstige meervoudige beperking en/of leerlingen met ernstige gedrags- of psychiatrische problemen.

Daarnaast zijn er leerlingen met een langdurig ziektebeeld of een neurologische aandoening waarvoor maatwerk nodig is. In het (voortgezet) speciaal onderwijs kan de ondersteuningsbehoefte van een leerling verder gaan of op een ander gebied liggen dan het standaard ondersteuningsrepertoire in de klas. Er kan bijvoorbeeld behoefte zijn aan

individuele dan wel groepsgewijze trainingen of therapieën, zoals ambulante begeleiding, logopedie, het toedienen van medicijnen en fysiotherapie. Deze trainingen en therapieën worden zowel binnen als buiten de school aangeboden door deskundigen. In een aantal gevallen worden handelingsadviezen voor de school geformuleerd die dan weer worden vertaald in een plan van aanpak zodat de betreffende leerlingen optimaal kunnen profiteren van het onderwijs. Uitgangspunt bij maatwerk is dat de ondersteuningsarrangementen een planmatig karakter hebben en formeel worden toegewezen, uitgevoerd en afgerond.

Beleid zet in op maatwerk

In diverse beleidsnoties voor po en vo wordt maatwerk als speerpunt genoemd. De ambitie is dat iedere leerling goed onderwijs volgt dat uitdaagt en voorbereidt op de toekomst. Om beter tegemoet te komen aan de individuele talenten van leerlingen wordt in het primair onderwijs onder meer ingezet op het meer en beter benutten van ICT en het verbeteren van de differentiatievaardigheden van leraren (*Bestuursakkoord voor de sector primair onderwijs, 2014*). Het sectorakkoord vo (*Klaar voor de toekomst, 2014*) pleit voor het aansluiten bij individuele (zorg)behoeften en talenten door flexibelere vormen van onderwijs, het bieden van passende arrangementen en het beter benutten van ICT-mogelijkheden om gepersonaliseerd leren te ondersteunen.

Ook in het *Plan van aanpak toptalenten 2014-2018* geeft het ministerie van OCW (2014a) aan dat meer maatwerk nodig is om talentontwikkeling en uitdagend onderwijs te stimuleren, op alle niveaus en voor verschillende talentgebieden. Daarom heeft de overheid extra gelden beschikbaar gesteld en zijn diverse maatregelen in wet- en regelgeving getroffen die meer ruimte bieden aan scholen, zoals flexibilisering van onderwijstijd en eindtoetsing. Maatregelen die bijdragen om het basisonderwijs uitdagender te maken, zijn bijvoorbeeld de mogelijkheid om professionals uit het bedrijfsleven, ouders en vakdocenten van het vo in te zetten bij het geven van onderwijs. De maatregelen om de onderwijstijd in het vo te moderniseren (*Nationaal Onderwijs Akkoord, 2013*) hebben ertoe geleid dat vanaf 1 augustus 2015 vo-scholen zelf kunnen kiezen hoe zij hun onderwijsprogramma inrichten, zolang zij maar voldoen aan het vastgestelde gemiddeld aantal uur per opleiding. Ook is het mogelijk om lessen in het vervolgonderwijs en opdrachten bij bedrijven te laten meetellen als onderwijstijd (Ministerie van OCW, 2014a). Scholen kunnen hierdoor een flexibeler onderwijsprogramma maken en makkelijker maatwerk bieden. Op de vraag van het ministerie van OCW of verdere flexibilisering van de eindtoetsing nodig is, adviseert de Onderwijsraad (2015) ontkennend. Zij ziet de eindtoets als een belangrijk ijkpunt en vindt verdere verruiming van de wettelijke kaders niet nodig om meer maatwerk te leveren. De bestaande ruimte kan volgens de Onderwijsraad wel beter benut worden. Het ministerie van OCW ziet daarom geen aanleiding voor ingrijpende wijzigingen in het onderwijsstelsel (Ministerie van OCW, 2016a). Wel moet het afronden van vakken op een hoger niveau

beloond worden door het te vermelden op het diploma en het op te nemen in een plusdocument, een soort 'school cv' dat leerlingen naast hun diploma ontvangen. Ook is het vanaf schooljaar 2017/2018 mogelijk een vak te herkansen op het oorspronkelijke niveau als het halen op een hoger niveau niet mocht lukken (Ministerie van OCW, 2016b).

Flexibilisering in de praktijk

In de praktijk zijn diverse vormen van flexibilisering zichtbaar wat betreft onderwijstijd, lesprogramma, onderwijsactiviteiten, locatie, inzet van personeel en opbouw van het curriculum. Variaties in onderwijstijd die voorkomen zijn: afwijkende schooltijden en/of weekindelingen, het bieden van onderwijstijdverlenging, dagarrangementen waarin onderwijs en opvang gecombineerd worden, leerlingen die mogen bepalen welke lessen ze volgen, kortere vakanties en vierdaagse schoolweken (Ouahi & Van der Vegt, 2015). Verlenging van de onderwijstijd vindt plaats in schakel, kop- en voetklassen die de doorstroom tussen onderwijstypen versoepelen, in brede scholen waarin onderwijs en opvang samenwerken, verlengde schooldagen en weekend-/zomerscholen die zowel uitdaging bieden als mogelijkheden om vakken bij te spijkeren. Het is de bedoeling met deze onderwijstijdverlenging de leer- en ontwikkelkansen van leerlingen te maximaliseren.

Naast de flexibilisering van onderwijstijd is er ook sprake van flexibilisering van de eindtoetsing met betrekking tot tijdstip, niveau en inhoud. Zo kan een po-leerling enkele jaren eerder dan in het achtste leerjaar, gerekend vanaf groep 1, de eindtoets maken en dan doorstromen naar het vo. Daarnaast kan er gekozen worden welke leerlingen de basistoets en niveautoets maken en kan men naast de verplichte centrale toetsen voor taal en rekenen ook andere toetsen afnemen, zoals voor wereldoriëntatie. In het vo kunnen leerlingen meerdere vakken volgen en afronden op een hoger niveau en vervroegd examen doen in één of meer vakken. Ook zijn er pilots in vmbo en vwo voor het versneld doorlopen van de opleiding.

Doorgaande lijn tussen sectoren

Maatregelen die de overgangen tussen sectoren bevorderen dragen bij aan een betere afstemming van het onderwijs op de behoeften van leerlingen (Van der Vegt, Appelhof, Hulsen, Van Eck, Heemskerk, & Pater, 2015). Voorbeelden hiervan zijn: in de basisschool geïntegreerde voorschoolse voorzieningen met een aanbod dat is afgestemd op het aanbod van de basisschool, juniorcolleges voor een soepelere overgang van po en naar vo en doorgaande leerroutes vmbo-mbo, zoals de vakmanschap- en technologieroute.

Differentiatie

Hoewel differentiatie op scholen een belangrijk aandachtspunt is, blijkt dit volgens de Inspectie van het Onderwijs (2016, 2017) in de lespraktijk vaak lastig te realiseren, met name het afstemmen van de instructie op de verschillende onderwijsbehoeften van leerlingen.

Leraren hebben hiervoor behoefte aan leermiddelen en materialen die meer houvast bieden (Koopmans-van Noorel, Blockhuis, Folmer, & Ten Voorde, 2014). In het vo geeft driekwart van de leraren aan soms tot vaak het onderwijsaanbod voor het eigen vak aan te passen om beter te kunnen inspelen op niveauverschillen (Koopmans-van Noorel et al., 2014).

Kansen om differentiatievaardigheden van leraren te verbeteren zijn er. Zo kan volgens de Inspectie van het Onderwijs (2016) met name in het voortgezet onderwijs informatie uit het leerlingvolgsysteem effectiever gebruikt worden om te differentiëren.

Voor getalenteerde leerlingen differentiëren scholen in aanbod en begeleiding. Uit onderzoek van de Inspectie van het Onderwijs (2015) blijkt dat het primair onderwijs vooral differentieert door extra uitdaging aan te bieden binnen de reguliere lessen, en dat het voortgezet onderwijs vooral differentieert door extra aanbod buiten het vaste curriculum. Scholen zijn ambitieus wat betreft het bieden van uitdagend onderwijs aan getalenteerde leerlingen. Verbeterkansen liggen volgens de inspectie vooral op het gebied van meer kennis bij leraren en een flexibeler klassenmanagement met als doel passende instructie en effectieve feedback te geven gericht op het leerproces van de leerling. Een ander verbeterpunt is het borgen van de kwaliteit van uitdagend onderwijs door het stellen van heldere doelen. Verder zou het voortgezet onderwijs zich meer moeten richten op vakspecifieke en vakoverstijgende differentiatie.

ICT biedt scholen kansen voor maatwerk

De mogelijkheden die ICT ter ondersteuning kan bieden bij het realiseren van maatwerk, kunnen beter benut worden, zoals ook genoemd in de sectorakkoorden. Tijd- en plaats-onafhankelijk leren is met inzet van ICT mogelijk in de vorm van afstandsonderwijs en vormen van *blended learning*. Zo kunnen er bijvoorbeeld op afstand videolessen gegeven worden, waarbij vo leerlingen via een videoverbinding les krijgen van docenten van een universiteit. Een voorbeeld van blended learning is het concept *flipping the classroom*, waarbij de klassikale instructie vooraf digitaal aangeboden wordt en leraren de lestijd vooral benutten voor individuele instructie en begeleiding. Hiermee verandert de rol van de leraar naar een meer coachende rol. Daarnaast kunnen adaptieve programma's en flexibel inzetbaar digitale leermaterialen bijdragen aan meer gepersonaliseerd leren, waarin onderwijs aansluit bij talenten van leerlingen en er voor leerlingen mogelijkheden zijn om op eigen niveau en tempo te leren. Bij gepersonaliseerd leren verandert de rol van de leerling, die meer verantwoordelijkheid voor het eigen leerproces leert nemen met ondersteuning van de leraar. Met het Doorbraakproject Onderwijs & ICT werken de PO-raad en VO-raad en de ministeries van OCW en EZ samen om een doorbraak te bewerkstelligen op het gebied van gepersonaliseerd leren. Met programma's als *Slimmer leren met ICT en Leerling2020* worden besturen en scholen ondersteund om het invoeren van gepersonaliseerd leren te versnellen en te verbreden.

Leerlingen met een verstandelijke beperking of ernstige meervoudige beperking

Voor leerlingen met een verstandelijke beperking en leerlingen met een meervoudige ernstige beperking is er sprake van het samengaan van zorg en onderwijs en gelden andere (kern)doelen dan in het speciaal (voortgezet) onderwijs. Voor deze groepen is er sprake van zeer intensieve ondersteuning, zowel gericht op het zo zelfstandig mogelijk functioneren in de maatschappij (wonen, werken, vrije tijdsbesteding en burgerschap), als op het helpen bij alle aspecten van het dagelijkse leven gedurende dag en nacht. Bij deze leerlingen zijn de onderlinge verschillen zo groot, dat er per definitie sprake is van verregaand maatwerk.

3.3 Trends in maatwerk

In de recente ontwikkelingen rond maatwerk zijn de volgende trends zichtbaar: talentontwikkeling door uitdagend onderwijs, ruimte voor brede talentontwikkeling, doorlopende ontwikkelingslijnen, kindgericht onderwijs in een flexibele, lerende organisatie en intensievere samenwerking speciaal en regulier onderwijs. Hieronder beschrijven we deze trends en illustreren we ze met voorbeelden van initiatieven en ontwikkelingen in de praktijk.

Talentontwikkeling door uitdagend onderwijs

Er is veel aandacht voor het bieden van uitdagend onderwijs voor (zeer) getalenteerde leerlingen, op alle niveaus en voor verschillende talenten (cognitief, praktisch, sportief, creatief, sociaal, ondernemend). Door uitdagend onderwijs kunnen leerlingen hun talenten ontdekken, verder ontwikkelen en verdiepen. Zo worden leerlingen gestimuleerd het beste uit zichzelf te halen, hun eigen grenzen te verleggen en beter te presteren. In het primair onderwijs stemmen veel scholen het basisaanbod af op leerlingen die snel leren en meer aankunnen door de lesstof te beperken tot de essenties en uit te breiden met andere inhoud (compacten en verrijken). Men zoekt naar manieren om het onderwijs flexibel te organiseren, bijvoorbeeld door te groeperen op interesses of ontwikkelingsniveau. Daarnaast is er in de context van passend onderwijs veel aandacht voor (hoog)begaaftde leerlingen die extra uitdaging en ondersteuning nodig hebben. Dit uit zich onder andere in een groei van het aantal basisscholen en besturen met deeltijd en voltijd 'plusgroepen', waarin leerlingen met gelijkgestemden ('peers') onderwijs krijgen dat is afgestemd op begaafdheidskenmerken.

Het voortgezet onderwijs biedt een gevarieerd palet aan mogelijkheden voor getalenteerde leerlingen. Dit palet breidt zich steeds meer uit. In het vmbo worden bijvoorbeeld verschillende talentstromen aangeboden, waar leerlingen projectmatig werken op het gebied van

techniek, sport, kunst en cultuur, ondernemen en internationalisering. Leerlingen worden hierbij uitgedaagd hun talenten verder te ontwikkelen en ze bieden ondersteuning om een gerichte keuze te maken voor een vervolgopleiding en/ of beroep. Ook kunnen vmbo-leerlingen deelnemen aan wedstrijden zoals Skills Talents, waarin laatstejaars vmbo'ers in elf verschillende vakgebieden tegen elkaar kunnen strijden om de titel 'beste vakteam van het land'.

Havo- en vwo-scholen profileren zich in toenemende mate op specifieke talent- en interessegebieden. Voorbeelden zijn technasium, versterkt talenonderwijs, entreprenasium en *business schools*, waarbij vaak samen wordt gewerkt met het hoger onderwijs. Deelname aan olympiades biedt getalenteerde leerlingen de mogelijkheid om te verdiepen in vakken. Ook biedt een aantal scholen in de onderbouw voltijd onderwijs voor hoogbegaafden aan.

Er zijn tal van mogelijkheden om ervaring en kennis te delen in netwerken rond het vraagstuk van uitdagend onderwijs op verschillende talentgebieden. Zo zijn er de regionale talentnetwerken, waarmee samenwerken op het gebied van talentontwikkeling in de eigen regio wordt gestimuleerd. Ook zijn er diverse landelijke netwerken die het samenleren versterken, zoals het landelijk netwerk tto (tweetalig onderwijs), Stichting VPS (Vecon Business Schools), Stichting Technasium, Stichting Entreprenasium, Stichting LOOT (Landelijke Organisatie Onderwijs en Topsport), Vereniging Cultuurprofiel scholen PO-/VO en de Vereniging Begaafdheidsprofiel scholen (BPS).

Meer ruimte voor brede talentontwikkeling

Scholen vragen in toenemende mate om meer ruimte om eigen accenten te leggen in het onderwijs en de onderwijshoud te vernieuwen. Ze willen die ruimte gebruiken om meer aandacht te geven aan de brede vorming van leerlingen en aan het ontdekken en ontwikkelen van verschillende talenten. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om het stimuleren van de sociaal en emotionele ontwikkeling, burgerschapsvorming, cultuur- en kunstzinnige vorming en persoonlijke ontwikkeling. Ook is er veel belangstelling voor het werken aan vaardigheden, vaak aangeduid als 21e eeuwse vaardigheden: creatief en probleemoplossend denken en handelen, zelfregulering, samen werken en digitale geletterdheid. Leraren zien het belang van deze vaardigheden en willen er graag mee aan de slag (Thijs, Fisser, & Van der Hoeven, 2014). Samenhangend met deze vernieuwingen en de toenemende inzet van ICT, is er een groeiend aantal scholen, zowel in po als in vo, dat les wil geven vanuit leerdoelen en leerinhouden, en de methodes (deels) los willen laten. Daarnaast bieden po-scholen ter verbreding programma's aan op het gebied van burgerschap, cultuur, techniek en sport. In het groeiende aantal IPC-scholen (*International Primary Curriculum*) combineert men de aandacht voor persoonlijke groei, burgerschap en 21e eeuwse vaardigheden in een integraal en thematisch curriculum voor leerlingen van 4-12 jaar. Ook

besteden scholen in po en vo structureel aandacht aan gezondheid, een positief sociaal en moreel klimaat, of democratie met aandacht voor communiceren en samenwerken.

Doorlopende ontwikkelingslijnen

Om de doorgaande lijn binnen een onderwijstype, tussen verschillende onderwijstypen en tussen sectoren te bevorderen, is er een verscheidenheid aan initiatieven. Een voorbeeld in het vo om het onderwijs beter af te stemmen op de doorgaande ontwikkeling van de individuele leerling is het zomerschoolprogramma dat in 2015 van start is gegaan om zittenblijven tegen te gaan: 80% van de leerlingen die hebben deelgenomen gingen alsnog over (Ministerie van OCW, 2015). In het po hebben leerlingen de mogelijkheid om lessen in het vo te volgen en wordt er veel aandacht gegeven aan de warme overdracht. In het vmbo worden de kansen voor leerlingen om door te stromen naar havo vergroot en kunnen ze een deel van hun tijd besteden aan het volgen van lessen op het vervolgonderwijs. Havoleerlingen kunnen in de bovenbouw kennismaken met het hbo door bijvoorbeeld mee te doen aan het International Business College (IBC), een programma dat leerlingen onder andere kennis laat maken met economische richtingen van het hbo. Voor vwo-leerlingen is het mogelijk gedurende één of meerdere dagen vakken te volgen op een universiteit, bijvoorbeeld via het pre-university programma. In diverse schakel-, kop- en voetklassen wordt de doorstroom tussen sectoren versoepeld. Zo kunnen vmbo-leerlingen gedurende een jaar een vmbo-plusprogramma volgen om de overstap naar mbo beter te laten verlopen.

Meer leerlinggericht onderwijs in een flexibele, lerende organisatie

Recht doen aan verschillen vraagt niet alleen veel van individuele leraren, maar ook van de school als geheel, waarin teams steeds meer gezamenlijk de verantwoordelijkheid nemen voor hun diverse leerlingenpopulatie. De grote diversiteit van leerlingen is onder meer toegenomen door een toename van het aantal nieuwkomers met verschillende culturele achtergronden. Een belangrijk principe van passend onderwijs is dat bij iedere leerling de behoeften van de leerling leidend zijn voor het afstemmen van aanbod, begeleiding en (extra) ondersteuning. Waar voorheen indicaties (labels) nodig waren om in aanmerking te komen voor extra ondersteuning, is er nu een shift gaande van indiceren naar arrangeren. Wanneer extra ondersteuning nodig is, wordt steeds vaker in tijdelijke ondersteuningsmogelijkheden gedacht, met als doel om het zelfregulerend vermogen van leerlingen te ontwikkelen en een betere transfer naar andere leersituaties mogelijk te maken. Een voorbeeld hiervan is het tijdelijke arrangement van het Almeers Talentlab. Zij bieden begaafde leerlingen met extra ondersteuningsbehoeften een arrangement op het gebied van executieve vaardigheden of op sociaal en emotioneel gebied. Hierin worden gedurende één jaar een dagdeel per week in een kleine groep extra ondersteund, waarmee hun zelfbeeld, welbevinden en (executieve) vaardigheden versterkt worden.

Om leerlingen meer in dit leerproces te betrekken is er veel belangstelling voor formatief evalueren. Ook het Platform2032 (2016) pleit in het eindadvies *Ons Onderwijs2032* voor meer aandacht voor de formatieve functie van toetsen, zodat «leerlingen toetsing ervaren als een manier van leren» (p. 56). Het hoofddoel van formatief evalueren voor leerlingen en leraren is om leerlingen inzicht te geven in hun eigen leerproces en onderwijs op maat te geven (Sluijsmans et al, 2013; William & Leahy, 2015). Uit onderzoek blijkt dat formatieve toetsing leeropbrengsten verhoogt (Heitink, Van der Kleij, Veldkamp, Schildkamp, & Kippers, 2016). Scholen zoeken alternatieve wegen om het leren en de ontwikkeling van leerlingen in beeld te brengen en daarover met leerlingen in gesprek te gaan, zoals (digitale) portfolio's.

Om het onderwijs op individuele behoeften van leerlingen af te stemmen, flexibiliseren scholen hun onderwijs en experimenteren daarbij met alternatieve organisatievormen en met de invulling van de rollen van leerling en leraar. Ze kiezen voor onderwijsvormen waarin zowel de instructie als de verwerking meer individueel wordt afgestemd op de behoeften en mogelijkheden van leerlingen, dit in samenspraak mét de leerling. Leraren hebben daarin een meer coachende rol en werken in multidisciplinaire teams, die samen de verantwoordelijkheid hebben voor grotere groepen leerlingen. Leerlingen dragen meer verantwoordelijkheid voor het eigen leerproces en worden ondersteund bij het maken van keuzes betreffende leerdoelen, leeractiviteiten, verwerkingsvormen en planning. Leren vindt op verschillende leer- en werkplekken plaats, in en buiten de school. In veel scholen zijn leerateliers en leerpleinen, docenten van andere onderwijssectoren geven gastlessen, leerlingen werken in opdracht van het bedrijfsleven en lopen stage bij bedrijven. Er zijn scholen die kiezen voor teamonderwijs, waarbij leerlingen les krijgen van meerdere leraren of van een leraar die ondersteund wordt door onderwijsassistenten (Ouahi & Van der Vegt, 2015). In het po streven de scholen die zijn aangesloten bij Team Onderwijs op Maat (TOM), binnen hun organisatie naar klassendoorbekend onderwijs met wisselende leergroepen, waarbij de leerling samen met de leraar sturing geeft aan zijn eigen ontwikkeling.

Intensievere samenwerking speciaal en regulier onderwijs

Scholen voor (voortgezet) speciaal onderwijs kunnen waar het gaat om het ontwerpen en uitvoeren van maatwerktrajecten een voorbeeld zijn voor reguliere scholen. Dit past bij één van de ambities van passend onderwijs: maatwerk door samenwerking waarbij het kind centraal staat. De invoering van passend onderwijs leidt enerzijds tot een toename van het aantal speciale leerlingen in het regulier onderwijs en anderzijds tot een verdichting van de doelgroepen binnen het speciaal onderwijs. Dat vraagt om een nieuwe invulling van maatwerk. In samenwerkingsverbanden zoeken scholen naar manieren om arrangementen te ontwerpen die enerzijds gericht zijn op specifieke ondersteuningsbehoeften van leerlingen, en anderzijds een tijdelijk, flexibel en cyclisch karakter hebben, zodat er een continuüm in ondersteuningsmogelijkheden van leerlingen ontstaat. Ervarin-

gen en kennis die zijn opgedaan in het speciaal onderwijs, kunnen gebruikt worden in het reguliere onderwijs, bijvoorbeeld het werken met een ontwikkelingsperspectief. Ook is intensieve samenwerking tussen zorg en onderwijs nodig. Wanneer trainingen, therapieën en medische begeleiding binnen een onderwijsondersteuningstraject in de wijk kunnen worden aangeboden, kunnen leerlingen beter profiteren van het aanbod in de reguliere setting. De uitdagingen die het reguliere onderwijs daarbij ervaart zijn van organisatorische inhoudelijke aard. Hoe krijgt de leraar verschillende arrangementen weggezet in een klas van dertig leerlingen? Wat kan hij doen om leerlingen met een specifieke ondersteuningsbehoefte te ondersteunen? Bovendien staat de leraar voor de uitdaging om ondanks het maatwerk toch te komen tot een geïntegreerde, samenwerkende groep leerlingen.

Daarnaast kunnen reguliere scholen leren van de scholen (voortgezet) speciaal onderwijs waar het gaat om leergebiedoverstijgende vaardigheden zoals leren leren, het ontwikkelen van een positief en realistisch zelfbeeld en sociale en emotionele ontwikkeling. Deze leergebiedoverstijgende vaardigheden zijn expliciet in de kerndoelen voor het (voortgezet) speciaal onderwijs geformuleerd (Ministerie van OCW, 2010, 2014b).

3.4 Curriculaire uitdagingen

Zoals blijkt uit het voorgaande, krijgt maatwerk steeds meer aandacht in het onderwijs en wordt de noodzaak om recht te doen aan verschillen erkend. Het doel van maatwerk is voor alle leerlingen een doorlopende, optimale, ontwikkeling mogelijk te maken, waarbij gegevens over de vorderingen van een leerling in een continu proces ten dienste staan van verdere ontwikkeling van de leerling. Hoewel hier in de onderwijspraktijk al veel aandacht voor is, is er ook nog veel te doen. Wat is er nodig om een doorlopende ontwikkeling voor alle kinderen te realiseren? Hieronder doen we aanbevelingen voor beleid, lerarenopleidingen en scholen.

Beleid

- Maak de maatregelen, die flexibilisering van het onderwijs mogelijk maken, meer bekend zodat deze beter benut worden.
- Stimuleer alternatieven om de groei van leerlingen in beeld te brengen en te waarderen. Ontwikkeling is, naast in cijfers, ook op andere manieren uit te drukken om leraar en leerling houvast te geven.

Lerarenopleidingen

- Besteed in de lerarenopleidingen meer aandacht aan differentiatievaardigheden, het analyseren van leerresultaten, het stimuleren van voortgang in de ontwikkeling door effectieve feedback en de waardering van proces en resultaat.

Scholen

- Ontwikkel een geïntegreerde visie op maatwerk, waaruit blijkt hoe de doorlopende ontwikkeling voor alle kinderen in de schoolpraktijk vorm krijgt en waarborg ook de doorlopende lijn tussen de verschillende sectoren (po-vo-ho). Versterk het bewustzijn bij het hele team met betrekking tot de gedeelde waarden en het waartoe van de gedeelde visie.
- Streef naar een balans in de kwalificerende, persoonsvormende en socialiserende functies van onderwijs, zodat er evenwicht is in het nastreven van zo hoog mogelijke leerprestaties over de gehele linie van het onderwijs, optimale persoonlijke groei bij iedere leerling en het betekenisvol zijn voor anderen met inzet van de talenten en kwaliteiten van leerlingen.
- Maak keuzes met betrekking tot onderwijsinhouden, rollen van leraren en leerlingen, groeperingsvormen, leermiddelen, werkvormen, gebruik van data, toetsing en andere vormen van waardering, die voortkomt uit de visie van de school. Verwerk deze zo concreet mogelijk in het schoolplan en zorg voor draagvlak, door het team hierin actief te betrekken.
- Pas, afhankelijk van visie en schoolkeuzes, de organisatie van het onderwijs aan. Verken waar mogelijkheden zijn om het jaarklassensysteem om te buigen naar een systeem dat leren op ontwikkelingsniveau mogelijk maakt voor iedere leerling, bijvoorbeeld door flexibele groeperingsvormen en modulair onderwijs. Besteed daarbij aandacht aan geschikte ruimtes, passende roosters en maak meer gebruik van talenten van leraren, zoals bij co-teaching en teamteaching.
- Geef leraren ruimte om zichzelf blijvend te ontwikkelen, te leren van elkaar en te experimenteren. De schoolleiding moet hiertoe faciliteren, inspireren en zorgen voor samenhang binnen de school, waarbij ook binnen het team de individuele talenten van leraren zo optimaal mogelijk benut worden. Stimuleer specialisaties. Maak daarbij helder hoe ieders bijdrage zich verhoudt tot de visie en de gezamenlijke doelen van de school in relatie tot de beoogde doelen voor leerlingen. Dit betekent ook ruimte voor professionalisering om verzamelde data te kunnen analyseren en op basis daarvan passende begeleiding en een afgestemd aanbod te kunnen bieden. Dit vraagt dat ze kunnen differentiëren in pedagogische aanpak, niveau, tempo, inhoud, (klassen) organisatie en didactiek.
- Maak het mogelijk dat leraren in het kader van leerlinggericht onderwijs meer als coach en ontwerper van het onderwijs kunnen optreden en dat zij een gedegen kennis van leerlijnen en ontwikkelingsdoelen hebben en formatieve evaluatie en ICT effectief kunnen inzetten.

- Zorg voor een goede communicatie over gestelde doelen en gerealiseerde voortgang. Dit is van belang voor de afstemming met de leerling over zijn leerproces en voor de afstemming met andere leraren en (zorg)professionals waarmee samengewerkt wordt. Goede communicatie met alle betrokkenen bevordert bovendien een betere transfer van het geleerde.
- Maak meer gebruik van de mogelijkheden die leerlingvolgsystemen bieden om in aanbod en begeleiding beter aan te kunnen sluiten bij het actuele niveau van iedere leerling (formatieve toetsing).
- Zorg dat leraren in voldoende mate beschikken over leermiddelen en materialen die meer houvast bieden en die een beroep doen op een breed spectrum aan talenten en relevante vaardigheden, in samenhang. Maak meer gebruik van en leer omgaan met adaptieve (oefen)programma's, digitale leermiddelen en formatieve evaluatie. Zo kan meer aandacht gegeven worden aan het leerproces. Dit geeft de leerling en de leraar inzicht in waar de leerling staat en welke stappen in de zone van naaste ontwikkeling gezet kunnen worden.
- Bovenstaande betekent dat er afwegingen gemaakt moeten worden bij het bieden van maatwerk, rekening houdend met wat haalbaar is, op welk moment en in welke setting, om zodoende het leren van leerlingen optimaal te stimuleren. Duidelijk is dat de leraar in de ontwikkeling van leerlingen van cruciaal belang is en dat een verandering in de rollen van leraren in interactie met leerlingen nodig is om maatwerk te realiseren en verschillen tot recht te laten komen.

Referenties

Bestuursakkoord voor de sector primair onderwijs (2014). Den Haag/Utrecht: Ministerie van OCW/PO-Raad.

Bray, B. & McClaskey, K. (2013). *Personalization v Differentiation v Individualization Chart (v3)*. Geraadpleegd van <http://www.personalizelearning.com/2013/03/new-personalization-vs-differentiation.html>

Coubergs, C., Struyven, K., Engels, N., Cools, W., & Martelaer, K. de (2013). *Binnenklasdifferentiatie: Leerkansen voor alle leerlingen*. Leuven/Den Haag: Acco.

Heitink, M.C., Kleij, F.M. van der, Veldkamp, B.P., Schildkamp, K., & Kippers, W.B. (2016). *A systematic review of prerequisites for implementing assessment for learning in classroom practice*. Enschede: Universiteit Twente/ELAN.

Inspectie van het Onderwijs (2015). *Hoe gaan we om met onze best presterende leerlingen? De huidige praktijk in het primair en voortgezet onderwijs, met voorbeelden en vragen ter inspiratie*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs (2016). *De staat van het onderwijs: Onderwijsverslag 2014/2015*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs (2017). *De staat van het onderwijs: Onderwijsverslag 2015/2016*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

Kennisnet (2015). *Personaliseren in het leren, een Internationale schets*. Zoetermeer: Kennisnet.

Ministerie van OCW/VO-Raad (2014). *Klaar voor de toekomst! Samen werken aan onderwijskwaliteit : Sectorakkoord VO 2014-2017*. Den Haag/Utrecht: Ministerie van OCW/VO-raad.

Koopmans-van Noorel, A., Blockhuis, C., Folmer, E., & Voorde, M. ten (2014). *Curriculummonitor 2014: Verkenning van de curriculumpraktijk in primair en voortgezet onderwijs*. Enschede: SLO.

Koopmans-van Noorel, A., & Pietersen, H. (2015). *Curriculummonitor (voortgezet) speciaal onderwijs en praktijkonderwijs: Verkenning van de curriculumpraktijk in 2014/2015*. Enschede: SLO.

Leeuwen, A.B. van (2007). *Tussen apart en samen: Een exploratief onderzoek vanuit leerplankundig perspectief*. Enschede: SLO.

Leeuwen, A.B. van (2013). *ICT ter ondersteuning van passend onderwijs voor leerlingen met een verstandelijke beperking*. Proefschrift. Enschede: Universiteit Twente.

Ministerie van OCW (2010). *Kerdoelen speciaal onderwijs*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Ministerie van OCW (2014a). *Plan van aanpak toptalenten 2014-2018*. Den Haag: Ministerie van OCW.

Ministerie van OCW (2014b). *Kerdoelen voortgezet speciaal onderwijs*. Den Haag: Ministerie van OCW.

Ministerie van OCW (2015a). *Onderwijs aan asielzoekers*. Den Haag: Ministerie van OCW.

Ministerie van OCW (2015b). *Voortgangsrapportage sectorakkoorden funderend onderwijs*. Den Haag: Ministerie van OCW.

Ministerie van OCW (2016a). *Flexibilisering in het voortgezet onderwijs*. Den Haag: Ministerie van OCW.

Ministerie van OCW (2016b). *Vervolg 'Flexibilisering in het voortgezet onderwijs'*. Den Haag: Ministerie van OCW.

Nationaal Onderwijs Akkoord (2013). *De route naar geweldig onderwijs*. Den Haag: z.u.

Onderwijsraad (2015). *Maatwerk binnen wettelijke kaders: Eindtoetsing als ijkpunt voor het funderend onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.

Ouahi, S., & Vegt, A.L. van der (2015). *Quickscan flexibilisering in het primair en voortgezet onderwijs: Onderzoek in opdracht van de Onderwijsraad*. Utrecht, Amsterdam: Oberon, Kohnstamm Instituut.

Platform Onderwijs2032. (2016). *Ons onderwijs2032: Eindadvies*. Den Haag: Platform Onderwijs2032.

Schram, E., Meer, F. van der, & Os, S. van (2013). *Omgaan met verschillen: (G)een kwestie van maatwerk*. Enschede: SLO.

Sluijsmans, D., Joosten-ten Brinke, D., & Vleuten, C. van der (2013). *Toetsen met leerwaarde: Een reviewstudie naar de effectieve kenmerken van formatief toetsen*. Den Haag: NWO-PROO.

Thijs, A., Fisser, P., & Hoeven, M. van der (2014). *21e eeuwse vaardigheden in het curriculum van het funderend onderwijs*. Enschede: SLO.

Vegt, A.L. van der, Appelhof, P., Hulsen, M., Van Eck, E., Heemskerk, I., & Pater, C. (2015). *Tijd voor flexibiliteit: Beknopte overall-rapportage. Onderzoek in opdracht van de Onderwijsraad*. Utrecht, Amsterdam: Oberon, Kohnstamm Instituut.

William, D., & Leahy, S. (2015). *Embedding formative assessment: Practical techniques for K-12 classrooms*. West Palm Beach, FL: Learning Sciences International.

